

FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
DEPARTEMENT GESCHIEDENIS
ACADEMIEJAAR 2016-2017
EERSTE ZITTIJD

MASTERPROEF

ONDERSCHAT EN ONBEANTWOORD
De publieke perceptie van de Spaanse griep in de Belgische context (1918-1930)

LAURINE HENDRICKX

PROMOTOR: PROF. DR. MARNIX BEYEN

AANTAL WOORDEN: 9.812

Inhoudsopgave

Inleiding	3
April tot september 1918: “Bénigne!”	9
Oktober – november 1918: Onverwacht kwaadaardig	12
1919: Initiatief door de Belgische legerartsen	15
1920-1930: De Spaanse griep in het collectief geheugen	18
De publieke perceptie van de griep overzien:	
Wie communiceerde/anticipeerde en waarom?	21
Bibliografie	26
1. Bronnen	26
1.1 Archivalische bronnen	26
1.2 Gedrukte bronnen.....	28
2. Secundaire literatuur.....	32

Inleiding

De Eerste Wereldoorlog maakte in de jaren voorafgaand aan 1918 miljoenen slachtoffers. Maar de belangrijkste ‘moordenaar’ van de Grote Oorlog kwam pas vanaf de lente van dat laatste oorlogsjaar tevoorschijn: de Spaanse griep. Deze ziekte sloeg meedogenloos toe. “*In six months the pandemic killed some 30 million people, more than three times the number of military casualties suffered by all belligerents during more than four years of fighting in what was then called the Great War*”, schreven de Amerikaanse historici David K. Patterson en Gerald F. Pyle.¹ In acht tot negen maanden verspreidde de griep zich over de hele wereld, waar ze naar schatting dertig tot zestig miljoen doden maakte.² Het was kort na de uitbraak meteen duidelijk dat deze ziekte uitzonderlijk was. Net zoals voorgaande griepepidemieën verspreidde de Spaanse griep zich in drie golven, waarvan de tweede de meest dodelijke was.³ Haar incubatietijd was echter opmerkelijk korter en deze griep bleek dodelijker te zijn dan haar voorgangers.⁴ De ziekte sloeg op een democratische wijze toe: ze maakte slachtoffers in elke bevolkingsgroep. Toch vielen vooral jonge, gezonde mensen tussen twintig en veertig jaar ten prooi aan de pandemie. Ouderen en kinderen werden veelal gespaard.⁵

Het uitzonderlijke ziektebeeld liet de medische wereld niet onberoerd. Sinds wetenschappelijke doorbraken, zoals deze van de Franse Louis Pasteur en de Duitse medicus Robert Koch in de tweede helft van de negentiende eeuw, was het aanzien van de geneeskundige discipline toegenomen. Artsen genoten in het begin van de twintigste eeuw een zeker prestige, waardoor ze ook op politiek en juridisch vlak invloed hadden.⁶ Toen de Spaanse griep uitbrak, waren alle ogen dan ook gericht op het verdict van de vooraanstaande medici. Die artsen bleken echter even machteloos als de overheden, legers en ziekenhuizen. De griep werd al snel “de geheimzinnige ziekte” genoemd.⁷ Hoewel er reeds verscheidene theorieën zijn

¹ K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", *Bulletin of the History of Medicine*, 65/1, 1991, 21.

² Jeffery K. TAUBENBERGER en David M. MORENS, "1918 Influenza: the mother of all pandemics", *Emerging Infectious Diseases*, 12/1, 2006, 17. En K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", 19. En Howard PHILLIPS, "The recent wave of 'Spanish' flu historiography", *Social History of Medicine*, 27/4, 2014, 798.

³ K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", 4.

⁴ Eric MECKING, *Het drama van 1918: Over de Spaanse griep en de zoektocht naar virus en vaccin*, Amsterdam: Mets & Schilt, 2006, 164.

⁵ Pierre DARMON, "Une tragédie dans la tragédie: la grippe espagnole en France (avril 1918- avril 1919)", *Annales de démographie historique*, 2, 2000, 159. En Françoise BOURON, "La grippe espagnole (1918-1919) dans les journaux français", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1/233, 2009, 88.

⁶ Liesbet NYS, Henk DE SMAELE, Jo TOLLEBEEK e.a., "Een medisch object: veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek", in: Liesbet NYS, Henk DE SMAELE, Jo TOLLEBEEK e.a. (red.), *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2002, 12.

⁷ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, Amsterdam: Philips-Duphar Nederland, 1968, 8.

opgeworpen, bestaat er tot op vandaag nog geen consensus over haar oorsprong.⁸ Pas in 1933 kon de medische wereld aantonen dat de griep niet werd veroorzaakt door een bacterie maar door een virus.⁹ De griep droeg kortom alle kenmerken in zich om een veelbesproken gebeurtenis te worden. Het tegendeel bleek het geval te zijn.

Ondanks haar impact en bijzonder karakter is de aandacht voor de Spaanse griep in de historiografie eerder beperkt. Amerikaans historicus Alfred W. Crosby noemt haar de “*forgotten pandemic*”.¹⁰ Voor haar geringe optreden in de historiografie werden reeds een aantal redenen geopperd. Brits historicus Howard Phillips benadrukt dat de griep steeds verbonden zal zijn met de oorlogssituatie waarin ze voorkwam.¹¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze, zoals de Nederlandse historicus Leo van Bergen aangeeft, samen met andere oorlogsaspecten vergeten werd. Volgens Nederlands historicus A.C. Gooyer konden medici geen antwoorden formuleren op de vragen die de griep opriep, terwijl dat ten tijde van een zekere heroïsering van het medisch beroep aan het begin van de twintigste eeuw wel van hen verwacht werd.¹² Ze konden bijgevolg niet met trots terugkijken op deze periode. Toch wierpen enkele historici hun blik op de grootste pandemie uit de twintigste eeuw.

Phillips en Patterson en Pyle publiceerden veelal grotere overzichtswerken met betrekking tot de griep. Phillips bespreekt in zijn werk de recente historiografische aannames inzake de griep.¹³ In het artikel van Patterson en Pyle wordt de globale impact van de griep gekaderd.¹⁴ De studie van de pandemie kreeg in sommige landen meer aandacht. Voor Frankrijk werd een belangrijke bijdrage geleverd door Pierre Darmon en Françoise Bouron. Eerstgenoemde besteedt veel aandacht aan de eigenschappen en symptomen van de griep.¹⁵ Bouron onderzocht hoe de griep werd onthaald, besproken en gepresenteerd door de Franse dagbladers.¹⁶ Ook voor Nederland zijn er studies voorhanden. In dit verband zijn de boeken van Gooyer en Eric Mecking noemenswaardig.¹⁷ Gooyer legt zich vooral toe op de Nederlandse politieke en medische reactie. Net zoals Gooyer bespreekt Mecking de doorbraken in de bacteriologie en de

⁸ "La grippe espagnole, 1918-1919: La plus grande pandémie du XXe siècle", *Info Respiration*, 69, 2005, 27.

⁹ Howard PHILLIPS, "Influenza pandemic", *International Encyclopedia of the First World War*, s.a., <http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/influenza_pandemic>, 10.

¹⁰ Eric MECKING, *Het drama van 1918*, 138.

¹¹ Howard PHILLIPS, "Influenza pandemic", 14-15.

¹² A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 68.

¹³ Howard PHILLIPS, "The recent wave of 'Spanish' flu historiography", 789-808.

¹⁴ K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", 4-21.

¹⁵ Pierre DARMON, "Une tragédie dans la tragédie", 153-175.

¹⁶ Françoise BOURON, "La grippe espagnole dans les journaux français", 83-91.

¹⁷ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 126. En Eric MECKING, *Het drama van 1918*, 222.

virologie, maar omdat hij zijn werk 38 jaar later publiceerde, overspant het zijne ook de twintigste eeuw. Onderzoek vond eveneens plaats in Duitsland. Victoria Daniella Lorenz onderzocht de reactie van de Keulense autoriteiten en kranten op de griep.¹⁸

In België heerst er een opmerkelijke stilte rond het onderwerp. Een verklaring hiervoor werd weleens gezocht in de specifieke oorlogssituatie die het land kenmerkte en die erg verschilde van zijn buurlanden. De Duitse bezetting bracht het land in een bijzondere situatie. Saartje de Smet schreef tot nog toe de enige masterscriptie over de griep in de Belgische context. In haar inleiding geeft ze toe dat haar probleemstelling aanvankelijk “*enkel maar gekruid [was] met de these dat er bijna of niets te vinden was over de Spaanse griep*”. Op basis van parochieverslagen ging ze na of de demografische en maatschappelijke impact van de griep ook in België groot was.¹⁹ Dat haar antwoord bevestigend luidt, verrast de lezer weliswaar niet zozeer. Het overgrote deel van haar werk betreft immers de opsomming van de sterftcijfers in de talrijke Belgische gemeenten die door haar werden onderzocht. Echter zelden probeert ze het niveau van het cijfermateriaal te overstijgen en de lezer ook nieuwe inzichten te verschaffen. In de artikels van de Luxemburger Benoît Majerus en de Belg André Lambert staat demografisch cijfermateriaal eveneens centraal.²⁰ “*La grippe a fait un peu plus de victimes que la guerre*”, meent Lambert. Hij schat het aantal Belgische slachtoffers op 282.165.²¹ De Spaanse griep wordt op een andere manier benaderd in de werken van Pieter Serrien en Philip Vanoutrive. Beide boeken zijn opgebouwd uit getuigenissen. Een verzekeringsbeampte, een aalmoezenier en verschillende artsen berichtten in hun dagboeken over de griep.²² Helemaal opmerkelijk is de afwezigheid van de griep in het standaardwerk *De Grootte Oorlog* van Sophie de Schaepdrijver.²³ In haar boek licht ze vooral de communautaire strubbelingen toe die de Belgische politieke agenda ten tijde van de Eerste Wereldoorlog gedomineerd hebben. De alledaagse levensomstandigheden komen minder aan bod. Ondanks deze geleverde inspanningen, kan het onderzoek naar de Spaanse griep in België als uiterst beperkt beschouwd worden. De Smet, maar ook historici als Nicolas Mignon, die gespecialiseerd is in de Belgische

¹⁸ Victoria Daniella LORENZ, *Die Spanische Grippe von 1918/1919 in Köln: Darstellung durch die Kölner Presse und die Kölner Behörden*, Departement Hoge Medische Faculteit, Universiteit van Keulen, 2011, 288.

¹⁹ Saartje DE SMET, *De Spaanse griep in België*, Departement Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 2004-2005, 13.

²⁰ Benoît MAJERUS, "La mort à Bruxelles, 1914-1918", *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, 15, 2005, 65-81. En André LAMBERT, "La démographie de la Belgique durant la Guerre 1914-1918", 2014, 1-23.

²¹ André LAMBERT, "La démographie de la Belgique durant la Guerre", 2 en 6.

²² Pieter SERRIEN, *Oorlogsdagen. Overleven in bezet Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2013, 410-412 en 428-429.

²³ Sophie DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 1997, 366.

oorlogsliteratuur, en Serrien tonen nochtans aan dat de griep ook in België littekens heeft nagelaten. Toch werd voor de Belgische context niet het onderzoek verricht dat gedaan werd voor de buurlanden. Het is dan ook mijn voornaamste betrachting deze leemte in te vullen.

Aangezien het hier om grotendeels onontgonnen terrein gaat, lijkt het me belangrijk om allereerst de vragen te beantwoorden die de omgang met de griep in België nagaan, vragen die voor zijn buurlanden wel reeds beantwoord werden. Hoe werd er in België gereageerd op de Spaanse griep? Anders dan de studies voor het buitenland leg ik me nadrukkelijk toe op de reactie van verschillende zogenaamde publieke opiniemakers. Als onderzoeker plaats ik me als het ware op het publieke forum, dat op dat moment hertekend werd door de Duitse bezetter.

Hoe reageerden de Belgische politieke, medische en militaire autoriteiten, alsook de pers op de pandemie? Wat dachten de Belgische politieke autoriteiten toen de Spaanse griep haar intrede deed? Werden er maatregelen getroffen? In Duitsland werd de griep besproken in de *Reichgesundheitsrat* en vroeg de minister van Binnenlandse Zaken wekelijks ziektecijfers op bij de Duitse gemeentebesturen.²⁴ Volgens Mecking bestond er in Nederland ongenoegen over de beperkte maatregelen die er door de overheid genomen werden. *“Het enige wat de overheid doet is het verhogen van het broodrantsoen en het instellen van een algemeene biddag.”*²⁵ Gaven de Belgische medici hun machteloosheid ten aanzien van de ziekte toe? Over de Nederlandse situatie zegt Gooyer: *“De mededelingen van artsen zijn vele en velerlei. Zij willen niet zeggen, dat zij vrijwel machteloos staan tegenover de ernstige gevallen van influenza. Toch laten zij het merken om dan daarna met ervaringen te komen, dat òf dit òf dat in sommige gevallen toch wel geholpen heeft.”*²⁶ De griep brak ook in België hoogstwaarschijnlijk het eerst uit aan het front. Hoe reageerden de legerautoriteiten? Zoals Bouron aantoonde voor de Franse context, kan een studie van dagbladen veel informatie aanreiken over hoe er in de samenleving gereageerd werd op de epidemie.²⁷ De Belgische dagbladpers kan in dit opzicht dan ook een meerwaarde bieden. De combinatie van deze vier ‘stemmen’ maakt het mogelijk een meerstemmig verhaal te reconstrueren over hoe er in België met de Spaanse griep werd omgegaan. Dit verhaal betreft de periode 1918-1930. Vanaf de lente van 1918 dook de griep op in België. De omgang met de pandemie kan veelal worden teruggevonden in

²⁴ Victoria Daniella LORENZ, *Die Spanische Grippe von 1918/1919 in Köln*, 136 en 155.

²⁵ Het kabinet van Ruys de Beerenbroeck had besloten 28 november uit te roepen tot ‘Algemeene Biddag’, om op die manier een religieuze steun te bieden aan de slachtoffers en hun familieleden. Eric MECKING, *Het drama van 1918*, 116.

²⁶ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 68.

²⁷ Françoise BOURON, "La grippe espagnole dans les journaux français", 85.

bronnenmateriaal dat tot stand kwam in de naoorlogse periode. In de jaren 1930 ontdekten artsen het virus, wat een nieuwe fase in het onderzoek naar de griep inluidde en er meteen ook een afsloot.

Een meerstemmig verhaal vraagt logischerwijs om een waaier aan bronnenmateriaal. De politieke reactie kan gereconstrueerd worden aan de hand van de *Verslagen van de parlementaire handelingen*.²⁸ De griep wordt er weliswaar slechts onrechtstreeks in aangehaald, wanneer er gesproken werd over de hygiënische omstandigheden aan het front. In de notulen van de ministerraad wordt de griep slechts één keer vermeld.²⁹ Het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken met betrekking tot gezondheidszorg biedt soelaas. De griep komt – al dan niet expliciet – aan bod in de verslagen waarin er door het ministerie gerapporteerd wordt over de omgang met pestziekten. Dat geldt ook voor de verslagen van de provinciale medische commissies, gericht aan het ministerie.³⁰ Ik ging ervan uit dat de medische reactie het meest eenvoudig te reconstrueren was aan de hand van vaktijdschriften. De griep werd echter niet besproken in ‘kleinere’ medische tijdschriften en ook het *Bulletin de l’Académie Royale de médecine de Belgique*, dat toch als de voornaamste spreekbuis van de Belgische geneeskunde beschouwd kan worden, bood niet de verwachte informatie.³¹ Net zoals in de artikels van het *Bulletin* komt de griep ook in de rapporten van de *Conseil supérieur d’hygiène publique* wel onrechtstreeks aan bod binnen de ruimere omgang met de besmettelijke ziekten in België.³² De stilte in de medische bronnen kan eveneens als een reactie op de griep beschouwd worden. De moeilijkheid bestaat erin deze stilte te verklaren. Uit het archief van de Belgische eerste legerdivisie wordt de reactie van militaire autoriteiten gedestilleerd.³³ Ook in

²⁸ *Verslagen van de handelingen van de kamer van volksvertegenwoordigers (1919-1930)* (=VHKV), Plenum.be, < <https://sites.google.com/site/bplenum/> >, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

²⁹ *Notulen van de ministerraad*, Online databank van het Rijksarchief in België, Zitting van 22 augustus 1918, < http://extranet.arch.be/510_1527_000_B/510_1527_000_04608_000/510_1527_000_04608_000_00_0099.pdf#search=%22grippe%22 >, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

³⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin. Bestuur van Volksgezondheid (Overdrachten 1971-1973), Nota aan de gezondheidsinspecteurs over de voorbereiding van maatregelen tegen de import en verspreiding van pestziekten. En Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van het bestuur van Volksgezondheid (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid). Series en dossiers betreffende de provinciale medische commissies, 1918-1930.

³¹ In het *Vlaamsch Geneeskundig tijdschrift* of het *Tijdschrift voor verpleegkunde, vroedkunde en sociale geneeskunde* komt de griep niet aan bod. *Bulletin de l’Académie Royale de médecine de Belgique* (=BARMB), Brussel: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België, 1919-1930.

³² *Conseil supérieur d’hygiène publique Belgique. Recueil des rapports* (=CSHPB), Liège: Impr. Nationale des Militaires mutilés et invalides de la guerre, 1920-1922 en 1925-1926 en 1929-1930.

³³ Deze divisie vocht onder meer aan de Gete en de IJzer en nam ook deel aan het slotoffensief bij Gent in 1918. Tom SIMOENS, “Summer”, *PhD Dissertations Royal Military Academy*, < http://www.rma.ac.be/downloadables/Publications/Abstract_PhD_Tom_Simoens.pdf >, geraadpleegd op 20 december 2016. Dit is een samenvatting van diens doctoraatsverhandeling : Tom SIMOENS, *Wacht lopen aan*

dit archief is er geen specifieke map voorhanden waarin alle verslaggeving naar aanleiding van de Spaanse griep verzameld zit. Het tijdschrift *Archives médicales belges*, dat vanaf januari 1917 werd uitgegeven op initiatief van dokter Mélis en waarvoor onder andere dokters Armand Colard, Pierre Nolf, Emile Spehl en J.C. Firket bijdrages schreven, biedt in dit luik de meeste informatie.³⁴ De Belgische dagbladpers bericht als enige uitvoerig over de griep en vormt dan ook de belangrijkste basis voor dit onderzoek. Nationale kranten worden aangevuld met lokale dagbladen.³⁵ Bij een onderzoek naar perceptie leek het me tenslotte belangrijk het bronnenmateriaal te kaderen binnen de juiste (oorlogs-)context. Dagboeken en *memoires* van dokters, een burgemeester en ‘gewone burgers’ kunnen hiertoe bijdragen.³⁶

Vanop het publieke forum tracht ik de reactie op de Spaanse griep in de Belgische context in beeld te brengen. Daartoe heb ik een onderscheid gemaakt tussen een meer beschrijvende en een meer verklarende fase. Aan de hand van vier perioden wordt de omgang van de verschillende publieke opiniemakers met de Spaanse griep in België ‘beschreven’. Daarbij besteed ik steeds aandacht aan dezelfde thema’s: de slachtoffers, de zoektocht naar verklaringen, de status van de geneeskunde, de beleving van de griep en de maatregelen die er al dan niet genomen werden. Vertrekkend bij de zomermaanden wanneer de griep in België opdook, wordt de overgang gemaakt naar haar tweede, meest dodelijke fase ten tijde van het geallieerde bevrijdingsoffensief. Vervolgens komt het jaar 1919 aan bod, waarin het land zich herstelde na de oorlog. In dat jaar sloeg de Spaanse griep voor een derde keer toe. Ten slotte wordt de reactie in de periode vanaf 1919 tot in de jaren 1930 besproken. Na deze chronologische schets tracht ik te verklaren waarom bepaalde actoren al dan niet meer over de griep communiceerden en op haar uitbraak anticepeerden dan andere. Daarbij houd ik de vergelijking van de Belgische situatie met deze in zijn buurlanden steeds in het achterhoofd.

de Ijzer of een leger ‘in beweging’? De evolutie van de 1ste Legerdivisie in de loopgraven, 1914-1918, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Koninklijke Militaire School & Universiteit Gent, 2016.

³⁴ P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., "L'épidémie de Grippe à l'armée de campagne belge", *Archives médicales belges*, 1, 1919, 1-18. En Armand COLARD, "L'immunité dans la grippe", *Archives médicales belges*, 10, 1920, 835-840.

³⁵ *HetArchief.be*, Website van het Vlaams Instituut voor Archivering, <<https://hetarchief.be/nl/zoeken/Spaansche%20griep>>, geraadpleegd op 25 oktober 2016.

³⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue. 1914-1918. En Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, 'Aide-toi et le ciel t'aidera', persoonlijke herinneringen aan de oorlog van 1914-1918 van Joseph Coppieters uit Loppem, 1914-1918. En Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, 'Bruxelles pendant la guerre', dagboek van L. Picon 1914-1919.

Omdat in dit laatste onderdeel het voorgaande grotendeels wordt samengevat en overzien, dient het eveneens als de conclusie van dit onderzoek.

April tot september 1918: “Bénigne!”

Dat de Spaanse griep ook in België zou toeslaan, was geen verrassing. In Frankrijk lieten artikels over de griep tot in oktober 1918 op zich wachten.³⁷ De Belgische kranten publiceerden vanaf april reeds dagelijks over het optreden van de griep in het buitenland. De informatie die deze berichten boden, was echter beperkt. In een vaste rubriek van de financieel-economische krant *Le Messenger de Bruxelles* verschenen korte meldingen, zoals: “*Vienne, 3 juillet. - La grippe a fait son apparition ici aussi; 1,000 cas ont déjà été constatés. L'épidémie n'est cependant pas dangereuse*”.³⁸ De medische en politieke autoriteiten lieten in deze periode amper van zich horen, waardoor deze summiere krantenberichten in belangrijke mate bijdragen tot het vormen van een beeld van de reactie op de eerste uitbraken van de ziekte. De *Académie de Médecine de Belgique* publiceerde tijdens de bezetting geen *Bulletin*. Artsen verloren zo hoogstwaarschijnlijk een belangrijke manier van communiceren met elkaar en met de buitenwereld. De regering bevond zich nog in ballingschap in Le Havre. De briefwisseling van de bevoegde minister van Binnenlandse Zaken was bijgevolg ingeperkt. Aan het front verliep de communicatie van de minister van Oorlog minder stroef.

Vanaf juli 1918 wordt melding gemaakt van de Spaanse griep in Brussel, Antwerpen, Mechelen, Gent, Aalst en Tienen. Maar “*vooral het Zuiden des lands, Charleroi, Bergen en Namen [werd] ernstig geteisterd*”.³⁹ Hoewel de griep ‘Spaans’ genoemd werd, bestond er op dat moment reeds onduidelijkheid over haar afkomst. Zowel *Le Messenger de Bruxelles* als het katholieke dagblad *L’Ami de l’Ordre* hadden opgevangen dat de “*grippe chinoise*” de ronde deed.⁴⁰ De Vlaamsgezinde *Gazet van Brussel* sprak over “*een nieuwmodische ziekte*”, eigenlijk niets anders dan de influenza of griep. “*Binnen twee of drie jaar, heeft de Spaansche griep weer een andere nationaliteit*.”⁴¹ Ook vandaag zijn historici het nog niet eens over haar oorsprong.

³⁷ Françoise BOURON, "La grippe espagnole dans les journaux français", 85-87.

³⁸ “Nouvelles diverses. La grippe espagnole”, *Le Messenger de Bruxelles*, 6 juli 1918, 1.

³⁹ “In ’t Land. De Spaansche griep”, *De Belgische Standaard*, 7 augustus 1918, 2.

⁴⁰ “Nouvelles diverses. Une nouvelle maladie à Lyon”, *Le Messenger de Bruxelles*, 17 juli 1918, 1. En “En France. La grippe ‘chinoise’ à Lyon”, *L’Ami de l’Ordre*, 17 juli 1918, 1.

⁴¹ STAF, “Dagelijksch praatje. De Spaansche Ziekte”, *Gazet van Brussel: Nieuwsblad voor het Vlaamsche volk*, 15 juli 1918, 2.

Dat ze in Spanje ontstond, is echter onwaarschijnlijk. Tijdens de oorlog was Spanje een van de weinige landen waar geen censuur gold. Daarom verschenen daar nu eenmaal het vroegst berichten over de griep. Sommige hedendaagse historici veronderstelden dat de griep uit China kwam. Volgens Patterson en Pyle was deze bewering onderdeel van de Duitse oorlogspropaganda. Zij gaan er veeleer van uit dat de eerste uitbraak plaatsvond in Camp Funston in Kansas.⁴²

Ook over het aantal slachtoffers en over de bevolkingsgroepen waarin de griep het hardst toesloeg, bestond veel verwarring. Berichten uit het buitenland spraken elkaar voortdurend tegen. Nu eens meldden ze dat ouderen, sukkelaars en professionele dronkaards gevat werden.⁴³ Dan weer waren vooral mannen kwetsbaar.⁴⁴ Nog anderen beweerden dat zij die binnenshuis en in gemeenschap werkten, zoals arbeiders en scholieren, het slachtoffer werden.⁴⁵ Vandaag menen de meeste historici dat de Spaanse griep haar slachtoffers koos volgens een W-curve, in plaats van de gebruikelijke U-curve die voorgaande griepedemieën kenmerkten. Bij eerdere epidemieën werden vooral kinderen en ouderen getroffen. Deze griep spaarde echter ook de jeugdige bevolking tussen twintig en veertig jaar niet.⁴⁶ Daaromtrent bestond toen nog geen consensus. Ook vooraanstaande personen zoals kardinaal Mercier kregen de griep.⁴⁷ De lezers van dergelijke berichten konden dan ook alleen maar concluderen dat eigenlijk niemand gespaard werd.

Ongerustheid was er nochtans niet. Met de griep werd gelachen, onder meer in het katholieke dagblad *La Nation belge* in de rubriek 'Humour britannique':

“Croyez-vous, docteur, que j'échapperai à la grippe espagnole?

Je n'en suis pas sûr du tout, madame.

Vous m'effrayez, docteur! Qu'est-ce que peut vous faire croire que...

C'est que quand une maladie est à la mode il est bien difficile à une femme de ne pas l'avoir."⁴⁸

⁴² K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", 5-8.

⁴³ "Lettre de Bruxelles. La grippe espagnole", *L'Écho de Sambre et Meuse*, 13 juli 1918, 1.

⁴⁴ "De 'Spaansche' griep", *Het Vaderland: Belgisch dagblad te Havre verschijnend*, 15 juli 1918, 1.

⁴⁵ "En Allemagne", *L'Ami de l'Ordre*, 4 juli 1918, 1. En "De oorlog. Telegrammen uit Engeland", *Het Vlaamsche nieuws*, 14 juli 1918, 2.

⁴⁶ Howard PHILLIPS, "The recent wave of 'Spanish' flu historiography", 9. En Jeffery K. TAUBENBERGER en David M. MORENS, "1918 Influenza", 19. Pierre DARMON, "Une tragédie dans la tragédie", 159. En Saartje DE SMET, *De Spaanse griep in België*, 25.

⁴⁷ "Le cardinal Mercier a été atteint de la grippe espagnole", *La Nation belge*, 7 augustus 1918, 2.

⁴⁸ TIT-BITS., "Humour britannique", *La Nation belge*, 27 juli 1918, 2.

Volgens buitenlandse berichten was de griep van korte duur. De mening van buitenlandse artsen werd in de kranten uitgedragen. Zo meende de Duitse dokter Tjaden dat het in quarantaine plaatsen van grieppatiënten geheel overbodig was.⁴⁹ Veelvuldig klonk de geruststellende aanname dat de Spaanse griep niets anders was dan “*une forme de la grippe ordinaire ou influenza*”.⁵⁰ Ook voor 1918 kwam de griep jaarlijks voor. Er was dus geen reden tot paniek. In Nederland en Frankrijk voerden autoriteiten via de pers op die manier een bewuste politiek om niet onnodig onrust te veroorzaken.⁵¹ Of dit ook in België het geval was, is moeilijk te beantwoorden zonder ook de visie van de Duitse bezetter in rekening te nemen. In Duitsland rapporteerde de pers alleszins ook zo weinig en zo geruststellend mogelijk over de ziekte.⁵² De Belgische soldaten dienden alleszins in positie te blijven “*quand il s’agit d’une maladie aussi courte et d’une bénignité aussi grande que la grippe actuelle [...]*”, aldus de *médecin principal* van de eerste legerdivisie.⁵³ Bovendien waren verschillende artsen in de buurlanden reeds bezig met de ontwikkeling van een middel tegen de griep. Daarvoor baseerden ze zich veelal op de veronderstelling dat de griep veroorzaakt werd door de Pfeiffer-bacil.⁵⁴ Uiteindelijk zou de Spaanse griep deze theorie net ondergraven.⁵⁵ Toch bleef de theorie in de naoorlogse jaren het onderzoek naar de Spaanse griep beïnvloeden.

Hoewel de griep in de meeste bladen beschouwd werd als een gewone influenza, verloor ze haar bekendheid als “*la maladie mystérieuse*” niet.⁵⁶ Kranten meldden dat de artsen voor een raadsel stonden, maar verwijten klonken er niet. In het liberale *Journal de Gand* stond te lezen: “*On peut admettre q’au vingtième siècle, alors que l’art de médecine a réalisé des progrès si considérables, il soit possible qu’une maladie apparaisse dans un pays civilisé d’une façon si mystérieuse qu’on est forcé de croire à un mal nouveau.*”⁵⁷ Aan hun mening werd belang gehecht. De talrijke reclames voor pillen en siropen in kranten speelden vaak in op het aanzien van artsen. Producten werden op doktersadvies aangeraden.⁵⁸ De waarachtigheid van

⁴⁹ “Allerlei nieuws. De spaansche griep (influenza)”, *’t Landbouwleven: Orgaan der landbouwfdeling van ’t provinciaal voedingskomiteit van Oost-Vlaanderen*, 12 juli 1918, 6-7.

⁵⁰ “La grippe espagnole”, *La Belgique: Journal publié pendant l’occupation sous la censure ennemie*, 12 juli 1918, 2.

⁵¹ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van ’18*, 22. En Françoise BOURON, “La grippe espagnole dans les journaux français”, 90.

⁵² Victoria Daniella LORENZ, *Die Spanische Grippe von 1918/1919 in Köln*, 167.

⁵³ Archief Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel, Eerste legerdivisie (=EL), Map Hygiène 3RG, Brief van de hoofdarts aan de luitenant-generaal op 13 juni 1918.

⁵⁴ “Kunst en wetenschap. De bacil der Spaansche griep”, *Gazet van Brussel*, 19 juli 1918, 4.

⁵⁵ Howard PHILLIPS, “Influenza pandemic”, 10.

⁵⁶ “La grippe espagnole”, *La Belgique*, 4 juli 1918, 1.

⁵⁷ “Quelques considérations au sujet de la mystérieuse maladie espagnole”, *Journal de Gand: Politique, industriel, commercial et littéraire*, 7 juli 1918, 1.

⁵⁸ “Petite gazette. La grippe”, *La Belgique*, 30 oktober 1918, 2. En “Propos du docteur”, *La Belgique*, 29 oktober 1918, 2.

deze berichten kan in vraag gesteld worden. De ‘pre-wetenschappelijke’ verklaringen en adviezen van zogenaamde charlatans floreerden namelijk in kranten. Zo las de Belgische bevolking dat haar oorsprong lag in de droge lucht en de wervelwind in de atmosfeer of dat rokers van de ziekte gevrijwaard bleven.⁵⁹ In Frankrijk kwam de medische wereld hiertegen in opstand.⁶⁰ Daarvan zijn er voor de Belgische casus minder duidelijke aanwijzingen. Wel trachtten de Belgische artsen na de oorlog de controle over serums en vaccins naar zich toe te trekken. Het Koninklijk Besluit van 24 oktober 1919 legde de verantwoordelijkheid bij de *Conseil supérieur d’hygiène publique*: “*En vue d’étudier les questions qui se rattachent au contrôle des sérums, vaccins, toxiques et produits organothérapeutiques employés en médecine et notamment d’arrêter les méthodes de contrôle de ses produits de vue de leur innocuité et de leur efficacité, sont transférées au Conseil supérieur d’hygiène publique*”.⁶¹

Artsen waren niet ongerust en daarom bleef het voornaamste advies waarschijnlijk beperkt tot bedrust.⁶² De gemeentebesturen van de Brusselse agglomeraties ondernamen in deze periode wel reeds ontsmettingsmaatregelen.⁶³ Dat gebeurde ook in het leger, waar de capaciteit van de veldhospitelen al snel was overschreden. De bedden werden er bijgevolg voorbehouden voor de gecompliceerde gevallen.⁶⁴ Bataljonsartsen zonden hygiënische voorschriften rond. Zieken dienden zich af te sonderen, warme dranken te drinken en zich warm te kleden.⁶⁵

Oktober – november 1918: Onverwacht kwaadaardig

Auteurs als Mignon en Serrien gaven reeds aan dat de griep ook in België met haar tweede golf de grootste slag zou slaan. Mignon situeert de eerste gevallen van de griep in België in april-mei 1918. De tweede, ook in België meest dodelijke golf vond plaats in oktober-november 1918, de derde in de winter-lente van 1919, toen België recent bevrijd was.⁶⁶ Serrien bevestigt dat ze haar meest dodelijke karakter aannam tijdens de bevrijding.⁶⁷ Het gebrek aan hygiëne in

⁵⁹ “Toujours la grippe espagnole”, *L’Ami de l’Ordre*, 11 juli 1918, 1. En “Chronique Médicale. La grippe espagnole”, *Le Bruxellois*, 14 juli 1918, 3. En “Petite gazette. La grippe espagnole”, *La Belgique*, 16 juli 1918, 1.

⁶⁰ Pierre DARMON, “Une tragédie dans la tragédie”, 163.

⁶¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, Koninklijke en Ministeriële Besluiten volksgezondheid 1830-1978, 59, Besluit van 24 oktober 1919.

⁶² “Liège et Alentour. L’épidémie de grippe”, *Le Peuple Wallon*, 22 juli 1918, 2

⁶³ “Allerlei. Voor de bescherming der openbare gezondheid”, *Gazet van Brussel*, 28 juli 1918, 4.

⁶⁴ P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., “L’épidémie de Grippe à l’armée”, 2.

⁶⁵ EL, Map Hygiène 3RG, Brief met geneeskundige aanbevelingen van bataljonsgeneesheer dokter Zoneux aan de eerste legerdivisie van november 1918.

⁶⁶ Nicolas MIGNON, “La grippe “espagnole” frappe la Belgique”, 3, 7 en 9.

⁶⁷ Pieter SERRIEN, *Oorlogsdagen*, 410-412 en 428-429.

oorlogstijd maakten de troepen en de bevolking kwetsbaar. Volgens Darmon werd op die manier de ideale situatie gecreëerd voor het uitbreken en het felle optreden van de griep.⁶⁸ Phillips acht de troepenbeweging verantwoordelijk voor het verspreiden van de ziekte.⁶⁹ Dat verband legden de militaire artsen aan het front reeds in de artikels die ze publiceerden in 1919. Verzwakte soldaten die zich voortdurend verplaatsten, waren volgens hen de voornaamste verspreiders van de ziekte. Voor hun aankomst heerste de griep vaak reeds met een zekere “*bénignité*”, maar “*l’arrivée de de nos troupes changea rapidement cette situation et bientôt les formes graves de cette maladie se présentèrent nombreuses dans la population civile comme parmi les soldats*”.⁷⁰

De Belgische bevolking was ervan op de hoogte dat de griep zich razendsnel verspreidde. Ze dook nu onder andere op in Aarlen, Antwerpen, Willebroek, Brugge, Poperinge, Diest, Roeselare, Hansbeke, Charleroi, Namen en Huy. Om de griep werd zo al snel niet meer gelachen: ze had een kwaadaardig karakter aangenomen. Net zoals in Frankrijk bestond in België de verwarring met de longpest.⁷¹ Het was bekend dat vooral de (broncho-)pneumonie als complicatie van de griep dodelijk was. In deze periode liepen dergelijke gevallen op. In het diagnoseregister van het burgerhospitaal in Poperinge bijvoorbeeld, is een duidelijke piek waar te nemen van patiënten die leden en stierven aan luchtwegaandoeningen.⁷² Toch lijkt er ook in deze periode geen sprake geweest te zijn van paniek. Berichten over de machteloosheid van artsen kwamen amper voor. Er verschenen vooral artikels die meldden dat buitenlandse artsen de microbe van de griep gevonden hadden en dat ze reeds waren overgegaan tot de productie van geneesmiddelen. Volgens het *Wiener Klinische tijdschrift* had ene dokter Leitner de “*mikrobe*”, meer bepaald de streptococcus, gevonden.⁷³ In het katholiek en Vlaamsgezind blad *De Belgische Standaard* verscheen: “*Een italiaanse geleerde zou de bacil van de spaansche griep gevonden hebben. Het tegenserum is al gereed*”.⁷⁴ Sommige bladen gaven toe dat het niet zo eenvoudig was. De socialistische *Vooruit* verwees naar het *Journal of the American Medical Association* waarin twee geneesheren schreven dat “*een specifieke behandeling [niet][bestaat]*,

⁶⁸ Pierre DARMON, "Une tragédie dans la tragédie", 155.

⁶⁹ Howard PHILLIPS, "Influenza pandemic", 11.

⁷⁰ P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., "L'épidémie de Grippe à l'armée", 6.

⁷¹ Pierre DARMON, "Une tragédie dans la tragédie", 161. En “De Spaansche griep. Maatregelen tegen de ziekte”, *Vooruit*, 27 oktober 1918, 1-2.

⁷² Algemeen Rijksarchief Brussel, WOI. ‘Burgerlijke hospitalen aan het front’, Registres des civils hospitalisés à l’hôpital Elisabeth de Poperinge 1915-1918.

⁷³ “Dépêches diverses”, *L’Écho de Sambre et Meuse*, 7 november 1918, 2.

⁷⁴ “Allerlei”, *De Belgische Standaard*, 6 oktober 1918, 2.

symptomatische verlichting van de verschijnselen is het eenige wat gedaan kan worden".⁷⁵ Dus zelfs als er geen specifiek geneesmiddel voorhanden was tegen de Spaanse griep, bestond de overtuiging dat op z'n minst haar symptomen bestreden konden worden. Preventieve middelen, zoals deze van de Zweedse arts Kling tegen de pneumonie, werden zo in verschillende kranten aanbevolen.⁷⁶

Ook in deze periode bleven de maatregelen eerder beperkt. De griep bleek onderschat te zijn bij haar eerste verschijning in de zomer. Ze was nu onverwacht teruggekeerd met een kwaadaardiger karakter. In het bezette land liep het tekort aan burgerartsen snel op. Net zoals in de buurlanden, kan ervan uit gegaan worden dat artsen die niet gevlucht waren, vaak zelf de griep kregen. Belgische militaire artsen werden opgeroepen hen te vervangen in de herwonnen gebieden.⁷⁷ In Nederland ontstond er rond ditzelfde tijdstip ongenoegen over het tekort aan maatregelen dat door de overheid genomen werd.⁷⁸ Een soortgelijk Belgisch protest is niet meteen terug te vinden. Indien er maatregelen genomen werden, leken deze wel de ernst van de situatie te weerspiegelen. Zo besliste de burgemeester van Huy dat alleen ouders de begrafenis van hun kinderen nog mochten bijwonen om besmetting tegen te gaan.⁷⁹

Opmerkelijk is dat de Spaanse griep vooral vanaf dit moment – het moment waarop haar kwaadaardig karakter duidelijk werd – geregeld werd ingezet in diverse (politieke) programma's. De griep werd ook in België een sociale constructie.⁸⁰ Dit gebeurde enerzijds door de doelgroep voor te stellen als de meest geplaagde. Nu eens waren dat oude vrouwen en jonge moeders met hun pasgeboren kinderen, dan weer de kleine burgerij.⁸¹ Zij werden het meest getroffen en moesten dus het eerst worden geholpen. Anderzijds maakte de ziekte het mogelijk schuldigen aan te duiden. De griep werd zo gebruikt om een pleidooi voor zeden te houden, in het katholiek zondagsblad *Het Vlaamsch heelal* bijvoorbeeld: "*Wij bedoelen de bloote halsen en borsten van vrouwen, slavinnen eener onzinnige mode [...]. Nu de Spaansche ziekte zoo besmettend heerscht, kiest zij hare slachtoffers bij dit soort lieden, die zich aan alle lichamelijke gevaren bloot stellen om te kunnen pronken als modepoppen.*"⁸² Ook vreemde of vijandige troepen, zoals de Chinese arbeiders achter het Franse front, werden beschuldigd van

⁷⁵ "Links en Rechts", *Vooruit*, 21 december 1918, 1.

⁷⁶ "Nouvelles diverses. La grippe espagnole", *Le Messenger de Bruxelles*, 21 oktober 1918, 1.

⁷⁷ EL, Map Hygiène 3RG, Brief van de luitenant-generaal aan de artsen van de divisies op 15 augustus 1918.

⁷⁸ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 40-41.

⁷⁹ "En province. A Liege. A Huy", *La Belgique*, 29 oktober 1918, 2.

⁸⁰ Howard PHILLIPS, "The recent wave of 'Spanish' flu historiography", 17.

⁸¹ "La situation sanitaire en Allemagne", *Bruxelles-dépêches: Journal quotidien d'information*, 21 november 1918, 1. En "De kleine Burgerij", *Het Nieuws Van Den Dag*, 20 december 1918, 1.

⁸² "Zeden en Gezondheid", *Het Vlaamsch heelal: Katholiek-zondagsblad*, 2 november 1918, 1.

de verspreiding van de ziekte.⁸³ Belgisch historicus Dominiek Dendooven meent nochtans dat de Chinese arbeiders pas na de wapenstilstand de schuld kregen van allerlei misdaden.⁸⁴ De griep werd verschillende nationaliteiten toegekend, als ze maar van elders kwam.⁸⁵ Maar het vaakst was het Bolsjewisme de boosdoener. De griep transformeerde in de “*Bolchéviek disease*”, dewelke zich nog sneller zou verspreiden dan haar Spaanse variant.⁸⁶ De griep met haar uitgesproken kwaadaardig karakter ontpopte zich zo tot het ideale wapen voor propagandadoeleinden.

1919: Initiatief door de Belgische legerartsen

Voor de griep in de Belgische context in het jaar 1919 moet een belangrijke kanttekening gemaakt worden. Hedendaagse historici zijn het erover eens dat de griep zich in drie golven voordeed.⁸⁷ In het voor dit onderzoek bestudeerde bronnenmateriaal is over de derde golf in België echter niets terug te vinden. Nochtans menen verschillende auteurs dat deze er wel geweest is. De voornaamste verklaring hiervoor ligt in het tijdstip van de derde golf: de overgang van de bezettingscontext naar de context van de heropbouw van het land. Het einde van de oorlog betekende de stopzetting van een aanzienlijk deel van mijn bronnenmateriaal.

Gelukkig geldt dat niet voor alle bronnen. Voor de twee voorgaande perioden schetste vooral de dagbladers de perceptie van de griep. Daaruit lijkt in deze periode opnieuw een soort relativering van de griep te spreken. De Vlaams-nationalistische krant *De Schelde* vroeg aan een professor in de geneeskunde of er sprake was van een nieuwe griepgolf in Parijs. “*Volstrekt niet, heeft de hooggeleerde geantwoord, eenvoudig met een golf van koude... aan de beenen: de dunne zijden kousen.*”⁸⁸ Kranten publiceerden wel hygiënische voorschriften: van het gorgelen en opsnuiven van zout water tot het matig gebruiken van neuszalf.⁸⁹ In 1919 herstelde het land zich en trad het Belgisch parlement opnieuw in voege. Daardoor zijn er verslagen van de parlementaire handelingen beschikbaar als bronnen. De eerste vermelding van de Spaanse griep vindt zo nog net in dat jaar plaats. De griep wordt genoemd in de discussies rond de

⁸³ “Dépêches diverses. Toujours la grippe”, *La Belgique*, 27 oktober 1918, 1.

⁸⁴ Dominiek DENDOOVEN, “Sjouwers voor de oorlog. Chinese arbeiders in de Eerste Wereldoorlog.”, In *Flanders Fields Magazine*, 2010, 2-3.

⁸⁵ Howard PHILLIPS, “Influenza pandemic”, 8.

⁸⁶ “Le Bolchévisme”, *La Flambeau: Revue belge des questions politiques*, 16 november 1918, 1. En “Le paix?”, *Demain*, 1 oktober 1918, 283.

⁸⁷ K. David PATTERSON en Gerald F. PYLE, “The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic”, 4. En Saartje DE SMET, *De Spaanse griep in België*, 26.

⁸⁸ “De mode en de ziekten”, *De Schelde*, 22 november 1920, 2.

⁸⁹ “Links en Rechts. Nog een heelmiddel tegen de Spaansche griep”, *Vooruit*, 3 maart 1919, 1.

“*restauration sanitaire du pays*”. Ze maakt deel uit van een reeks argumenten, waarbij ook andere ziekten zoals tuberculose aan bod komen. Op de Belgische sanitaire toestand was volgens liberaal Jean Persoons tot eind 1917 niets aan te merken. Maar in “*1918, la grippe exerça ses ravages*”. “*Les souffrances morales des populations et la diminution des matières nutritives mises à leur disposition les ont actuellement prédisposées à contracter plus aisément ces maladies et à y succomber plus vite en même temps, le nombre des maladies chroniques de dénutrition, comme le scorbut, l’anémie, la chlorose; le rachitisme, la tuberculose sous toutes ses formes, a considérablement augmenté.*”⁹⁰ Ook Persoons beschouwde de slechte levensomstandigheden dus als een belangrijke stimulans voor het aantal ziektegevallen. Pas in de jaren 1920 zouden de verslagen opnieuw de vorm en frequentie aannemen van voor de oorlog.

Na de bevrijding publiceerden de militaire artsen aan het front de eerste analyse met betrekking tot de Spaanse griep in het tijdschrift *Archives médicales belges*. Dat tijdschrift werd gepubliceerd op basis van de ervaringen van de artsen in het militair hospitaal Cabour in Adinkerke, dat onder leiding van Pierre Nolf zou uitgroeien tot een hospitaal dat gespecialiseerd was in besmettelijke ziekten, waaronder de Spaanse griep.⁹¹

Volgens Nolf en de artsen Spehl, Colard en Firket lag de oorsprong van de griep in België in twee zogenaamde “*foyers*”: het vijftiende regiment d’art belge en het 414de R.A.L. français. In het begin van de zomer zouden soldaten van dat eerste regiment in Dieppe in aanraking gekomen zijn met zieke Belgische vluchtelingen die gerepatriëerd werden uit het neutrale Zwitserland. In de tweede ‘*foyer*’ zou een soldaat de ziekte hebben opgelopen bij zijn bezoek aan Grenoble.⁹² De artsen schenken in hun onderzoek de grootste aandacht aan de “*bronchopneumonie grippale*”. Het etiologisch onderzoek gaf volgens hen geen uitsluitsel: “*Il résulte que, puisque les microbes isolés du sang sont différents les uns des autres et que chacun d’entre eux a été isolé d’un cas bien authentique de bronchopneumonie grippale, aucun ne peut être considéré comme étant le germe causal de la grippe*”. In deze context dachten de artsen ook voor het eerst aan een virus, dat het lichaam vatbaar zou maken voor ziektekiemen. Ook de microbe van Pfeiffer werd in overweging genomen.⁹³

⁹⁰ VHKV, Zitting van 30 september 1919, <
https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1919/k00301957/k00301957_12>, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

⁹¹ *Belgisch militair hospitaal Cabour (Adinkerke – WOI)*, Website Inventaris Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/95469>, geraadpleegd op 20 februari 2017.

⁹² P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., “L’épidémie de Grippe à l’armée”, 4-5.

⁹³ *Ibidem*, 9-11.

De artsen maakten een vergelijking met de griep­pandemie van 1889-1890. Ze waren onzeker over de etiologie van de ziekte, maar over de symptomen waren ze dat niet: “*Il est inutile de décrire ici dans le détail les symptômes d’une affection aussi bien connue depuis la grande épidémie de 1889-1890 [...]*”.⁹⁴ In eerder verschenen krantenartikels werd het verband met die epidemie veeleer aangehaald om te staven dat de Spaanse griep een gewone influenza was. In enkele van hen werd daartoe de langere geschiedenis van de influenza beschreven: “*L’influenza, qui nous occupe, a été signalée pour la première fois en Europe venant de Sibérie, vers la fin du XVIe siècle [...]. Les grands épidémies de grippe furent celles de 1833 et 1889-1890.*”⁹⁵ Ook hedendaagse historici als Taubenberger en Morens maakten de vergelijking met de epidemie van 1889-1890, weliswaar om het uitzonderlijke karakter van de Spaanse griep te illustreren.⁹⁶ De legerartsen bogen zich in 1919 eveneens reeds over de vraag of die voorgaande epidemie voor immuniteit had gezorgd.⁹⁷ Colard besloot dat de immuniteit de eerste maanden na het oplopen van de griep absoluut is, maar dat deze daarna snel afzwakte. Hij riep tevergeefs op tot meer onderzoek naar een preventief vaccin tegen de griep.⁹⁸ Hoewel de artsen moesten concluderen dat de ziekte te complex was om duidelijke antwoorden en oplossingen te kunnen formuleren, zou hun werk het meest doorgedreven Belgische onderzoek naar de Spaanse griep blijven.

Met betrekking tot het onderzoek naar de griep droegen niet-militaire artsen amper bij. Het *Bulletin de l’Académie royale de Médecine de Belgique* had geen enkel artikel meer gepubliceerd sinds de bezetting. Een zekere dokter Tretrop schreef in een lijvig artikel in het liberaal dagblad *Le Matin*: “*Nous étions privés de toutes communications scientifiques depuis plus de quatre ans*”. En in de Duitse wetenschap was er “*aucune confiance*”. “*Elle ne fut souvent qu’un ‘bluff’ servant à dissimuler une entreprise commerciale.*”⁹⁹ Publicaties van het *Bulletin* kwamen in 1919 opnieuw op gang, maar opvallend genoeg verschenen er geen artikels over de Spaanse griep. In Frankrijk gebeurde dat wel. Het ministerie van Oorlog liet er onder andere medische statistieken opmaken van de pandemie.¹⁰⁰ Toch lijkt de griep impliciet aanwezig te zijn in de artikels van het *Bulletin*. Zo worden pulmonaire- of borstaandoeningen,

⁹⁴ Ibidem, 14.

⁹⁵ “Petite Gazette. La grippe espagnole”, *La Belgique*, 16 juli 1918, 1.

⁹⁶ Jeffery K. TAUBENBERGER en David M. MORENS, “1918 Influenza”, 17.

⁹⁷ Saartje DE SMET, *De Spaanse griep in België*, 202.

⁹⁸ Armand COLARD, “L’immunité dans la grippe”, 840.

⁹⁹ Dr. TRETROP, “La grippe ‘espagnole’”, *Le Matin*, 2 december 1918, 3.

¹⁰⁰ Archief Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel, Ministère de la guerre, *Statistique médicale*, Paris: Imprimerie nationale, 1922, 207-300.

zoals longoedemen, wel besproken. En aangezien “*la gravité du mal [...] ressortait de la proportion tout à fait inusitée de complications, [zoals een] bronchite ou pneumonie*”, gaan de artikels in op de voornaamste complicaties van de griep.¹⁰¹ Het onderzoek van de artsen Knack en Neumann naar de borstaandoening ‘hydrothorax’ is hiervan een ander voorbeeld.¹⁰² Een jaar eerder bestudeerden militaire artsen ook al dergelijke gevallen van cyanose, waarbij het aangezicht van de patiënt blauw kleurt door een zuurstoftekort in de longen. Volgens De Smet was dit een veelvuldig gevolg van de griep.¹⁰³

1920-1930: De Spaanse griep in het collectief geheugen

De Spaanse griep heeft een blijvende indruk nagelaten. *Het Laatste Nieuws* kon het in 1927 niet duidelijker verwoorden: “*De herinnering aan 1918 is nog niet uitgewischt*”.¹⁰⁴ De griep keerde na de oorlog nog regelmatig, weliswaar met afgenomen kracht, terug. Onder andere keizerin Charlotte, prins Leopold, de paus, de koning van Zweden en maarschalk Foch kregen met haar te maken.¹⁰⁵ Telkens wanneer de griep opnieuw opdook, werd “*het bekende griepjaar 18*” als maatstaf genomen.¹⁰⁶ In 1927 publiceerde het katholieke dagblad *Het Nieuws Van Den Dag* een mededeling van de Staats-Gezondheidsdienst over de recente griepgevallen in België. De ‘microbe’ zou echter niet zo gevaarlijk geweest zijn als die van 1918.¹⁰⁷ In de in kranten gepubliceerde novellen kreeg altijd wel een personage de Spaanse griep.¹⁰⁸ De ziekte leek onlosmakend te zijn verbonden met de herinnering aan de laatste oorlogsjaren. Soms werd ze bewust uitvergroot, bijvoorbeeld in reclames voor siropen en pillen waarbij ze werd voorgesteld als een moordenaar die alle organen aantastte.¹⁰⁹ Maar nog vaker werd ze alsnog onderschat. De *Standaard* schreef in 1930 dat er veel gevallen onterecht waren toegeschreven aan de Spaanse griep. Hedendaagse auteurs als Janssens benadrukken daarentegen dat er een groot *dark number* bestaat met betrekking tot de Spaanse griepgevallen. Hun overlijden werd

¹⁰¹ P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., “L'épidémie de Grippe à l'armée”, 13.

¹⁰² *BARMB*, 30, 1920, 102.

¹⁰³ P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., “L'épidémie de Grippe à l'armée”, 14-17. En Saartje DE SMET, *De Spaanse griep in België*, 22.

¹⁰⁴ “Nieuws uit Nederland. De griep”, *Het Laatste Nieuws*, 11 januari 1927, 5.

¹⁰⁵ “Hier en daar. Keizerin Charlotte”, *Het Nieuws Van Den Dag*, 21 januari 1921, 2. “Dagboek van een Vrijbuiters. Griep”, *De Schelde*, 18 januari 1922, 2. En “De griep”, *De Schelde*, 21 januari 1922, 2. En HAVAS, “Foch a une rechute. A cause de la grippe”, *La Dernière Heure*, 2 februari 1929, 1.

¹⁰⁶ “De Influenza in Amerika”, *Het Nieuws Van Den Dag*, 27 maart 1926, 3.

¹⁰⁷ “De griep in 't Land. Mededeeling van den Staats-Gezondheidsdienst”, *Het Nieuws Van Den Dag*, 9 januari 1927, 1.

¹⁰⁸ Elza WOLF, “De Nicht uit het verre Dorp”, *Gazet van Antwerpen*, 11 februari 1928, 3.

¹⁰⁹ Reclame Abdijsiropoep “De griep is een moordenaar”, *Het Nieuws Van Den Dag*, 25 januari 1921, 5.

toegeschreven aan de complicaties van de griep, waardoor ze dusdanig geregistreerd werden.¹¹⁰ Dit doet vermoeden dat de Belgische pers en bevolking geen totaalbeeld hadden van de impact van de griep.

Wanneer de griep gedurende de naoorlogse jaren terugkeerde, werd ze nog voortdurend ‘Spaans’ genoemd.¹¹¹ De *Vooruit* berichtte in 1920 weliswaar: “*Deze ziekte, nu eens influenza, dan eens griep en weer Spaansche ziekte genoemd, is niet meer Spaansch dan Belgisch: zij is ongelukkiglijk internationaal*”.¹¹² De oorsprong van de griep zou een raadsel blijven.¹¹³ En ook over de remedies kwam er geen duidelijkheid. De Amerikaanse gezondheidsdienst experimenteerde met stikgassen tegen de griep. Kranten raadden aan sigaren te roken en alcohol te drinken.¹¹⁴ Toch was er sprake van een zekere vooruitgang in de Belgische bekommernis om de volksgezondheid. In 1922 dook de griep net als in Denemarken ook in België weer op. De *Schelde* vroeg zich daaromtrent af: “*Worden te onzent wel al de voorzorgsmaatregelen in acht genomen naar behoren?*”¹¹⁵ Een dergelijke vraag was in België in 1918-1919 nooit gesteld, voor zover deze al gesteld kon en mocht worden. De censuur heeft daarbij waarschijnlijk een grote rol gespeeld. Daarnaast was de *Conseil superieur d’hygiène publique* in de jaren 1920 op vraag van het ministerie van Binnenlandse Zaken gestart met een bacteriologisch onderzoek naar pestziekten en hield het zich bezig met de verbetering van de Belgische ziekenhuizen. Er ontstonden discussies over het instellen van een quarantaine. De raad klaagde aan dat besmettelijke patiënten vaak met veel in een gemeenschappelijke zaal lagen, soms op hetzelfde bed.¹¹⁶ Dat laatste doet vermoeden dat de Belgische autoriteiten geen lessen getrokken hadden uit de ervaring met de Spaanse griep. Niet alleen in oorlogstijd, maar ook in de jaren 1920 bleek de hygiëne in de legerkazernes problematisch geweest te zijn.¹¹⁷ In het parlement klaagde socialistisch volksvertegenwoordiger en secretaris van de federatie van ziekenkassen *l’Avenir du Borinage* Camille Moury de onhygiënische toestand aan. Volgens hem was onder meer de kazerne Guillaume in zijn eigen stad Mons er erg aan toe: “*L’atmosphère est irrespirable, le manque d’hygiène a provoqué un grand nombre de maladies, c’est une véritable épidémie*

¹¹⁰ Pieter JANSSENS, "VI. Kwantitatieve en medische aspecten: De verhouding zieken-gekwetsten", in: *Belgische veldhospitaal tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel: Algemeen Rijksarchief 2001, 167.

¹¹¹ "Bestuurszitting der Tweede Internationale", *Vooruit*, 10 februari 1929, 1.

¹¹² WANTJE, "De griep", *Vooruit*, 13 maart 1920, 5.

¹¹³ Jeffery K. TAUBENBERGER en David M. MORENS, "1918 Influenza", 16.

¹¹⁴ "Stikgassen tegen de griep", *Het Nieuws Van Den Dag*, 5 mei 1923, 4. En "De griep", *Het Nieuws Van Den Dag*, 28 december 1924, 3.

¹¹⁵ "De stad. De griep", *De Schelde*, 13 januari 1922, 1.

¹¹⁶ *CSHPB*, 1922-1923, 132.

¹¹⁷ Pieter JANSSENS, "VI. Kwantitatieve en medische aspecten", 121.

d'angine, de grippe, de maux de gorge".¹¹⁸ De volksvertegenwoordiger wees vervolgens de militaire artsen en het ministerie van Nationale Verdediging als schuldigen aan. Minister van Landsverdediging Janson nam het op voor de legerartsen: "*En ce qui concerne l'hygiène, le service de l'armée me paraît tout à fait compétent*". Moury was het daar niet mee eens en pleitte voor de samenstelling van een onderzoekscommissie bestaande uit burgerartsen, parlementairen en hygiënisten. Deze commissie zou de opdracht krijgen de situatie in de legerkampen te inspecteren en te rapporteren. Op die manier lijkt Moury de burgerartsen een grotere rol te willen toekennen. Met betrekking tot de overbevolkte hospitalen stelde hij: "*Pourquoi, demandions-nous, ne fait-on pas appel aux docteurs civils de la ville*".¹¹⁹

Wie de schuldige ook moge geweest zijn, het ministerie van Binnenlandse Zaken zette in de jaren 1920 de verbetering van de sanitaire toestand op de agenda. De *inspecteurs d'hygiène* kregen een grotere verantwoordelijkheid. De verscheidene lokale autoriteiten waren op dit gebied "*incompétentes et inaptés*" gebleken en dus diende het hygiënisch beleid geconcentreerd te worden "*entre les mains de l'autorité supérieure et de ses agents les inspecteurs d'hygiène*". Dat initiatief kwam er veeleer onder invloed van de toegenomen 'exotische ziekten', zoals cholera en tyfus. Daarvan was het ministerie van Binnenlandse Zaken vanuit het buitenland op de hoogte gebracht. Bovendien meldde het ministerie: "*Il convient de signaler que des cas de peste relativement nombreux ont été constatés à nos portes, à Paris, au cours de l'année 1921*".¹²⁰ In de Koninklijke en Ministeriële Besluiten eisten vooral venerische ziekten en de tering de aandacht op. In verschillende Besluiten gaf het ministerie een toelage aan het onderzoek en de bestrijding van deze ziekten. In het Besluit van 31 december 1919 werd bijvoorbeeld "*een toelage van twee en dertig duizend frank [...] toegestaan aan het gemeentebestuur van St-Gillis-bij-Brussel als tusschenkomst van den Staat in de onkosten veroorzaakt aan dit gemeentebestuur door de werking van het anti-venerisch gasthuis gedurende de acht eerste maanden van het dienstjaar 1919*".¹²¹ Desondanks maakte de griep deel uit van het pleidooi voor een betere aanpak van besmettelijke ziekten.¹²²

¹¹⁸ Het ministerie van Oorlog werd vanaf 4 april 1920 het ministerie van Landsverdediging genoemd. *VHKV*, Zitting van 20 april 1920, < https://sites.google.com/site/bplenum/proceedings/1920/k00310993/k00310993_16 >, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Nota aan de gezondheidsinspecteurs over de voorbereiding van maatregelen tegen de import en verspreiding van pestziekten, 5.

¹²¹ Koninklijke en Ministeriële Besluiten volksgezondheid 1830-1978, Besluit van 31 december 1919 en 12 augustus 1920.

¹²² *VHKV*, Zitting van 30 september 1919.

De publieke perceptie van de griep overzien:

Wie communiceerde/anticipeerde en waarom?

Waarom publiceerden de Belgische legerartsen een onderzoek, terwijl de burgerartsen zich niet uitlieten over de griep? Waarom namen Belgische autoriteiten al dan niet maatregelen met betrekking tot de griep?

Van de artsen die zich niet aan het front bevonden, zijn geen publicaties over de Spaanse griep terug te vinden, althans geen artikels die haar specifiek bespreken. Artikels die wel gepubliceerd werden, beperkten zich tot de complicaties van de griep, zoals de ‘cyanose’ of ‘hydrothorax’.¹²³ Heel verwonderlijk is dat misschien niet.

Allereerst verschenen er sinds de bezetting geen artikels meer van het *Bulletin de l'Académie de Médecine de Belgique*, de spreekbuis van de Belgische medici. Ze verloren zo hun officieel medium. Tegen de tijd dat het *Bulletin* opnieuw in voege trad in 1919, drongen zich bovendien reeds nieuwe zorgen op. Naast venerische ziekten leken ook de tering en tuberculose op dat moment de grootste aandacht op te eisen.¹²⁴

Ten tweede overschaduwden buitenlandse analyses de Belgische wetenschappelijke ideeën. In Frankrijk en Nederland was dat niet het geval. Volgens Gooyer rustte er een zware last op de schouders van de Nederlandse medici. Een arts zei weleens: “*Het is thans treurig medicus te zijn*”.¹²⁵ In Frankrijk droeg de regering de nationale medische autoriteiten op onderzoek te doen.¹²⁶ Dat de Belgische autoriteiten dergelijke initiatieven niet namen, is toe te schrijven aan de bezetting. De publieke opinie werd in België nog meer gevormd door de gecensureerde pers. Kranten zoals *Le Bruxellois* meldden: “*Les médecins n'ont aucune inquiétude au sujet de cette maladie*”.¹²⁷ Bovendien klonk er voortdurend dat buitenlandse artsen een geneesmiddel tegen de griep gevonden hadden. *La Belgique* berichtte op 14 november 1918: “*Le médecin militaire italien, Luigi Mille, a trouvé une médication efficace contre la grippe espagnole. [...] Les résultats sont presque immédiats; les douleurs de tête*

¹²³ *BARMB*, 30, 1920, 102.

¹²⁴ En *BARMB*, 29/10, 1919, 1227-1238. En Koninklijke en Ministeriële Besluiten volksgezondheid 1830-1978, 59, Besluit van 24 oktober 1919. En “Le courrier du soldat. Pour les invalides tuberculeux”, *La Dernière Heure*, 30 juni 1924, 1-2.

¹²⁵ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 5 en 104.

¹²⁶ A. C. DE GOOYER, *De Spaanse griep van '18*, 102-104. En “La grippe espagnole, 1918-1919”, 27.

¹²⁷ “En province. A Namur”, *Le Bruxellois*, 10 juli 1918, 2.

disparaissent ainsi que la dépression nerveuse, tandis que température redevient normale".¹²⁸ Dagbladen promootten daarnaast talrijke middelen als de oplossing tegen de ziekte. Uit verscheidene dagboekfragmenten blijkt hoeveel belang de Belgische bevolking hechtte aan de kranten. Het was de enige manier waarop ze op de hoogte kon blijven van wat er gaande was.¹²⁹ In de *Gazet van Brussel* gaf Staf, de auteur van een artikel over de griep, zelf aan: "Wij hebben nu ook nog de Spaansche

Reclame voor de Standaard Pillen uit de *Gazet van Antwerpen*, 25 december 1918, 2.

ziekte. Meerdere lezers vragen of ik, met mijn gewone bevoegdheid, daar iets zou willen over zeggen. Ik kan dat natuurlijk niet weigeren".¹³⁰ Wanneer lezers via deze weg dan ook vernamen dat het nodige onderzoek verricht werd, stelde hen dat waarschijnlijk gerust.

Ten derde blijkt zowel uit dagboeken als uit de briefwisseling in het Belgische leger dat er al snel een tekort aan burgerartsen was. Picon schreef op 28 oktober in zijn dagboek: "*La grippe espagnole sévit toujours. La mortalité est très grande, les médecins sont sur les dents*".¹³¹ Op 7 november 1918 stuurde de minister van Oorlog een telegram naar Brugge met de boodschap: "*Situation sanitaire difficile en toutes régions [...] manque partout médecins et médicaments. –stop.– vous demande aide services civils ou volontaires.–*".¹³² Artsen liepen zelf de griep op, werden net zoals in Nederland ingezet in het leger of waren gevlucht naar Groot-Brittannië.¹³³

Een vierde verklaring voor het ontbreken van een expertise van de burgerartsen, kan gevonden worden in het karakter van de griep zelf. Het lokale, korte en meedogenloze optreden

¹²⁸ "Petite Gazette", *La Belgique*, 14 november 1918, 2.

¹²⁹ 'Aide-toi et le ciel t'aidera', persoonlijke herinneringen aan de oorlog van 1914-1918 van Joseph Coppieters uit Loppem. 1914-1918, 547 en 551. En Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue. 1914-1918, 44.

¹³⁰ STAF, "Dagelijksch praatje. De Spaansche Ziekte", *Gazet van Brussel*, 15 juli 1918, 2.

¹³¹ 'Bruxelles pendant la guerre', dagboek van L. Picon 1914-1919, 28 oktober 1918.

¹³² EL, Map Hygiène 3RG, Telegram van de minister van Oorlog, Belguerre à Belint Bruges, op 7 november 1918.

¹³³ Eric MECKING, *Het drama van 1918*, 57. En Series en dossiers betreffende de provinciale medische commissies, 1918-1930, Brief van de Geneeskundige commissie van Antwerpen aan de minister van Binnenlandse Zaken op 6 september 1920.

van de ziekte heeft er volgens Van Bergen voor gezorgd dat de griep ook in België maar weinig sporen heeft nagelaten.¹³⁴

Waarom zagen de militaire artsen dan wel nut in het publiceren over de griep? Vooreerst waren de griepgevallen in de Belgische legerkampen meer geconcentreerd dan in de steden en dorpen. Zieke soldaten lagen samen in te kleine barakken en veldhospitalen.¹³⁵ Daardoor was het aantal slachtoffers en de snelle verspreiding van de ziekte waarschijnlijk duidelijker zichtbaar. Dokter Colard schreef over de situatie in het hospitaal Cabour: “*Sur une salle de 25 malades le matin, 10 à 12 étaient morts le soir.*”¹³⁶ Ook later werden kazernes weleens “*foyers*” of broeihaarden van de Spaanse griep genoemd.¹³⁷ Daarnaast was elke soldaat van belang, in het bijzonder bij het bevrijdingsoffensief. Wanneer bleek dat de griep de troepen uit aan het dunnen was, besliste de legerleiding de activiteiten van de soldaten te verminderen. Dat moest weliswaar tot een minimum worden beperkt. In het slechtste geval werden manoeuvres afgelast.¹³⁸ De geneeskunde stond kortom in dienst van de militaire noodzaak.¹³⁹ Tenslotte hadden de militaire artsen zelf een orgaan opgericht waarin ze hun werk publiceerden: het tijdschrift *Archives médicales belges*. Anders dan in het bezette of pas bevrijde land konden de legerartsen in dit tijdschrift vrij publiceren.

Ten tijde van de Spaanse griep communiceerden de Belgische medici niet met de bevolking. Ook na 1919 werden de artikels die er wel waren, meer bepaald deze van de legerartsen, niet opgenomen in het *Bulletin*. De toegenomen spanning tussen de leger- en burgerartsen biedt hiervoor een verklaring. In parlementaire discussies in 1920 verweten de burgerartsen hun militaire collega's de slechte hygiëne in de Belgische kazernes en pleitten ze voor de oprichting van een commissie. Voelden de burgerartsen zich misschien bedreigd door het respect dat de militaire artsen aan het front hadden opgebouwd? Niet onterecht schreef Colard in zijn *memoires*: “*Nous avons accumulé des publications auxquelles la puissance d'illusion inséparable de notre âge nous inclinait à accorder quelque crédit.*”¹⁴⁰ In de Koninklijke Besluiten waren de legerartsen beloond. Het Besluit van 18 februari 1919 berichtte:

¹³⁴ Leo VAN BERGEN, *Zacht en eervol*, 183.

¹³⁵ Pieter JANSSENS, "VI. Kwantitatieve en medische aspecten", 124. En *VHKV*, Zitting van 20 april 1920.

¹³⁶ Pieter JANSSENS, "VI. Kwantitatieve en medische aspecten", 124.

¹³⁷ *VHKV*, Zitting van 20 april 1920. En P. NOLF, E. SPEHL, A. COLARD e.a., "L'épidémie de Grippe à l'armée", 4-5.

¹³⁸ EL, Spaanse griep in het 4de en 23ste Linie, Brief met antwoord van de generaal-majoor aan de kolonel op 25 mei 1918. En EL, Betreffende de impact van de griepepidemie, 7 juni 1918.

¹³⁹ Leo VAN BERGEN, *Zacht en eervol*, 366.

¹⁴⁰ Armand COLARD, *Souvenirs du vieux Saint-Pierre*, Brussel: Editions Arscia, 1952, 69.

“Het burgerlijk eereteken 1914-1918 [...] wordt verleend aan navermelde personen verbonden aan het militair gasthuis Cabour te Adinkerke tot belooning der diensten welke zij bewezen hebben ter gelegenheid van aanstekelijke ziekten”. Onder andere Nolf, Spehl, Colard en Firket ontvingen zo het Burgerkruis van de eerste klasse. In de jaren 1920 leken de burgerartsen via het parlement de zeggenschap van hun collega’s te willen beknotten. De Belgische geneeskunde had na de confrontatie met de Spaanse griep nochtans geen prestigeverlies geleden. Aan hun expertise werd ook na de oorlog belang gehecht.

De perceptie van de griep werd dus voornamelijk gevormd door buitenlandse medici in kranten. Logischerwijs werden de maatregelen die er ten aanzien van de griep genomen werden daarop afgestemd. De bezettingscontext zorgde ervoor dat de oorlog lokaal beleefd werd, zo blijkt uit verschillende dagboekfragmenten. De griep werd na verloop van tijd beschreven als een soort continue achtergrond. Joseph Coppetiers uit Brugge wijdt in diens beschrijvingen van de dagen in oktober en november 1918 af en toe een aantal zinnen aan de griep. Op 1 november schreef hij: *“Le terrible grippe fait de nouvelles victimes, notre cousine Madame Albert Joos, vient d’être emportée en deux jours, mettant au monde deux petites filles”*. Op de daaropvolgende pagina’s heeft hij het echter uitsluitend over de oorlogsvoering: *“Ce soir un avion allemand vient survoler nos parages, on le poursuit dans les airs à la mitrailleuse et les canons de défense tirent de toutes parts des shrapnels [...]”*.¹⁴¹

Hoewel er berichten verschenen over de verspreiding van de griep over de wereld, werd haar werkelijke omvang en sterkte onderschat. Begin 1919 meldden kranten met verstomming dat de griep wereldwijd naar schatting zes miljoen slachtoffers gemaakt had.¹⁴² De voortdurende onderschatting van de ziekte, waarvan de beleving overwegend plaatselijk bleef, maakten dat vele maatregelen beperkt bleven tot het lokaal niveau. Dit leidde niet tot een politieke polemiek, zoals bijvoorbeeld in Keulen het geval. Daar grepen de sociaal-democraten de griep aan om het gemeentebestuur te doen wankelen.¹⁴³ Er was geen sprake van een Belgische nationale (medische) politiek met betrekking tot de griep. Vanaf september 1919 nam het ministerie van Binnenlandse Zaken de verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid op zich. Voor het niet aanklaarten van de griep door het ministerie kunnen dezelfde redenen aangehaald worden. De griep had plaatselijk haar ronde(s) gedaan, maar was eind 1919 grotendeels verdwenen. Intussen waren andere ziekten opgedoken. Na vier jaar onder Duitse

¹⁴¹ Ibidem, 600-602.

¹⁴² “Echos en Kleingoed. Vervaarlijke statistiek.”, *De Standaard*, 9 januari 1919, 1.

¹⁴³ Victoria Daniella LORENZ, *Die Spanische Grippe von 1918/1919 in Köln*, 146 en 166.

bezigging hadden politici hun handen vol met de heropbouw. De griep was even vlug verdwenen als ze was gekomen en dus niet meer relevant.

Bibliografie

*In deze bibliografie worden eveneens de bronnenreeksen vermeld die geraadpleegd werden in het kader van dit onderzoek, maar waarin de Spaanse griep weinig of niet besproken wordt. Deze bronnen worden voorafgegaan door *.*

1. Bronnen

1.1 Archivalische bronnen

1.1.1 Archief ministerie van Binnenlandse Zaken (Algemeen Rijksarchief te Brussel)

Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van het bestuur van de Volksgezondheid (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid). Series en dossiers betreffende de provinciale medische commissies, 1918-1930.

- Brief van de Geneeskundige commissie van Antwerpen aan de minister van Binnenlandse Zaken op 6 september 1920.

Algemeen Rijksarchief Brussel, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin. Bestuur van Volksgezondheid (Overdrachten 1971-1973), 1850-1972/ 389 Nota aan de gezondheidsinspecteurs over de voorbereiding van maatregelen tegen de import en verspreiding van pestziekten, 5.

1.1.2 Archief eerste legerdivisie (Archief van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel)

Map Hygiène 3RG:

- Brief met geneeskundige aanbevelingen van bataljonsgeneesheer dokter Zoneux aan de eerste legerdivisie van november 1918.
- Brief van de hoofdarts aan de luitenant-generaal op 13 juni 1918.
- Brief van de luitenant-generaal aan de artsen van de divisies op 15 augustus 1918.
- Telegram van de minister van Oorlog, Belguerre à Belint Bruges, op 7 november 1918.

Doorgenomen mappen:

- 252/53: Nota van de divisiegenesheer betreffende de organisatie van de medische hulpverlening in de divisie, 8 augustus 1915.
- 252/73: Betreffende besmettelijke ziekten, een epidemie van
- 76/140: ingewandsstoornissen.
- 758/26: Lijst van de militairen van de divisie die in de periode 1-15 december 1916 werden aangetast door een besmettelijke ziekte van het type tyfus.
- 1283/33: Spaanse griep in het 4de en 23ste Linie.
- 1300/20: Betreffende de impact van de griepepidemie.
- 1324/85: Wijnrantsoen voor de door griep aangetaste militairen.
- 1324/183: Militairen met besmettelijke ziekten.
- 1386/58: Maatregelen tegen griep en dysenterie.
- 1453/4: Griepepidemie in het transportkorps.

1.1.3 Dagboeken

Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, 'Aide-toi et le ciel t'aidera', persoonlijke herinneringen aan de oorlog van 1914-1918 van Joseph Coppieters uit Loppem.

Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, 'Bruxelles pendant la guerre', dagboek van L. Picon 1914-1919.

Algemeen Rijksarchief Brussel, Verzameling oorlogsdagboeken en –verslagen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven, 1914-1935, Dagboek van dokter Edmond Min, burgemeester van Bolinne-Harlue, 1914-1918.

1.1.4 Divers

Algemeen Rijksarchief Brussel, Koninklijke en Ministeriële Besluiten volksgezondheid 1830-1978.

- Besluit van 24 oktober 1919.
- Besluit van 31 december 1919
- Besluit van 12 augustus 1920.

Algemeen Rijksarchief Brussel, WOI. ‘Burgerlijke hospitalen aan het front’, Registres des civils hospitalisés à l’hôpital Elisabeth de Poperinge 1915-1918.

1.2 Gedrukte bronnen

1.2.1 Kranten

A. Nationale dagbladers (*Belgicapress*, Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel)

- *Courrier de l’Escaut*, 1919, 1924
- *De Schelde*, 1919-1922
- *De Standaard*, 1919-1930
- *Gazet van Antwerpen*, 1919-1930
- *Gazette de Charleroi*, 1919-1928
- *Het Handelsblad*, 1919-1930
- *Het Laatste Nieuws*, 1919-1930
- *Het Nieuws Van Den Dag*, 1918-1930
- *Journal de Bruxelles*, 1919-1925
- *Journal de Charleroi*, 1919-1926
- *La Dernière heure*, 1919- 1929
- *La Libre Belgique*, 1919-1929
- *La Meuse*, 1919-1927
- *La Nation belge*, 1919-1926
- *La Wallonie*, 1921-1927
- *Le Peuple*, 1919-1929
- *L’Indépendance belge*, 1919-1928
- *Vingtième siècle*, 1919-1928
- *Vooruit*, 1918-1929

B. Lokale dagbladpers, 1918 (*HetArchief.be, Website van het Vlaams Instituut voor Archivering*)

- *Belgisch Dagblad*
- *De Belgische Socialist: Tweektalig dagblad*
- *De Belgische Standaard*
- *Bruxelles-dépêches: Journal quotidien d'information*
- *Demain*
- *De Eendracht: Weekblad voor het Vlaamsche volk*
- *De Gentenaar. De landwacht. De kleine patriot*
- *De Klok uit België*
- *De Legerbode*
- *De Nieuwe Gazet*
- *De Stem uit België*
- *De Vlam: Socialistisch weekblad*
- *De Volksgazet*
- *De Waarheid*
- *Gazet van Brussel: Nieuwsblad voor het Vlaamsche volk*
- *Gazette van Gent*
- *Gazet van Leuven: Weekblad van het arrondissement Leuven*
- *Het Brugsch Dagblad*
- *Het Tooneel*
- *Het Vaderland: Belgisch dagblad te Havre verschijnend*
- *Het Vlaamsch Heelal: Katholiek-zondagsblad*
- *Het Vlaamsch Nieuws*
- *Informations belges*
- *Journal de Bruges et de la province*
- *Journal de Gand*
- *Journal de Liège et de la province: Feuille politique, commerciale et littéraire*
- *La Belgique: Journal publié pendant l'occupation sous la censure ennemie*
- *La Dernière Heure*
- *La Flambeau: Revue belge des questions politiques*
- *La Flandre libérale*

- *Le Bruxellois: Journal quotidien indépendant*
- *Le Matin*
- *Le Messenger de Bruxelles*
- *Le Soir*
- *Le Télégraphe: Journal quotidien d'information*
- *L'Echo du Sambre et Meuse*
- *L'express: journal littéraire et politique*
- *L'Information de Bruxelles*
- *L'Yser: Journal hebdomaire du front belge*
- *Nieuw Limburg : Nieuws- en advertentieblad voor de provincie*
- *Ons Frontblad*
- *Ons Vaderland: tolk van het Vlaamsche volk*
- *Ons Vlaanderen*
- *Onze Temschenaars*
- *'t Landbouwleven: orgaan der landbouwafdeling vant provinciaal voedingskomiteit van Oost-Vlaanderen*
- *'t Volk: godsdienst – huisgezin – eigendom*
- *Tusschen Brussel en Leuven*
- *Uilenspiegel van Leuven*
- *Vlaamsch Leven: Zelfstandig en geïllustreerd weekblad*
- *Vrij België*

1.2.2 Medische tijdschriften en rapporten

*Antwerpen, Stad Gemeenteraad, *Gemeentebblad van Antwerpen*, Antwerpen, 1918-1925.

Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique, Brussel: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België, 1919-1930.

Conseil supérieur d'hygiène publique Belgique. Recueil des rapports, Liège: Impr. Nationale des Militaires mutilés et invalides de la guerre, 1920-1922 en 1925-1926 en 1929-1930.

*Natuur- en Geneeskundig Vennootschap, *Tijdschrift voor verpleegkunde, vroedkunde en sociale geneeskunde*, Gent, 1922-1935.

**Vlaamsch Geneeskundig tijdschrift*, Gent, 1920-1923.

1.2.3 Memoires

COLARD Armand, *Souvenirs du vieux Saint-Pierre*, Brussel: Editions Arscia, 1952, 71.

---, *Un vieux médecin raconte*, Brussel: Editions Arscia, 1978, 155.

1.2.4 Divers

A. Archief van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel

COLARD Armand, "L'immunité dans la grippe", *Archives médicales belges*, 10, 1920, 835-840.

Ministère de la guerre, *Statistique médicale*, Paris: Imprimerie nationale, 1922, 207-300.

NOLF P., E. SPEHL, A. COLARD e.a., "L'épidémie de Grippe à l'armée de campagne belge", *Archives médicales belges*, 1, 1919, 1-18.

B. Het Rijksarchief in België

**Notulen van de ministerraad*, Online databank van het Rijksarchief in België, <<http://extranet.arch.be:8180/Conseil1/?lg=nl>>, 1918-1930, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

C. Plenum

Verslagen van de handelingen van de kamer van volksvertegenwoordigers (1919-1930), Plenum.be, < <https://sites.google.com/site/bplenum/> >, geraadpleegd op 10 oktober 2016.

- Zitting van 30 september 1919, < https://sites.google.com/site/bplenum/proceedings/1919/k00301957/k00301957_12 >
- Zitting van 20 april 1920, < https://sites.google.com/site/bplenum/proceedings/1920/k00310993/k00310993_16 >

2. Secundaire literatuur

Belgisch militair hospitaal Cabour (Adinkerke – WOI), Website Inventaris Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/95469>, geraadpleegd op 20 februari 2017.

BOURON Françoise, "La grippe espagnole (1918-1919) dans les journaux français", *Guerres mondiales et conflicts contemporains*, 1/233, 2009, 83-91.

DARMON Pierre, "Une tragédie dans la tragédie: la grippe espagnole en France (avril 1918- avril 1919)", *Annales de démographie historique*, 2, 2000, 153-175.

DENDOOVEN Dominiek, "Sjouwens voor de oorlog. Chinese arbeiders in de Eerste Wereldoorlog", *In Flanders Fields Magazine*, 2010, 4.

DE GOOYER A. C., *De Spaanse griep van '18*, Amsterdam: Philips-Duphar Nederland, 1968, 126.

DE SMET Saartje, *De Spaanse griep in België*, Departement Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent, 2004-2005, 246.

DE SCHAEPDRIJVER Sophie, *De Grootte Oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 1997, 366.

JANSSENS Pieter, "VI. Kwantitatieve en medische aspecten: De verhouding zieken-gekwetsten", in: *Belgische veldhospitaal tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel: Algemeen Rijksarchief 2001, 120-126.

- "La grippe espagnole, 1918-1919: La plus grande pandémie du XXe siècle", *Info Respiration*, 69, 2005, 25-28.
- LAMBERT André, "La démographie de la Belgique durant la Guerre 1914-1918", 2014, 1-23.
- LORENZ Victoria Daniella, *Die Spanische Grippe von 1918/1919 in Köln: Darstellung durch die Kölner Presse und die Kölner Behörden*, Departement Hoge Medische Faculteit, Universiteit van Keulen, 2011, 288.
- MAJERUS Benoît, "La mort à Bruxelles, 1914-1918", *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, 15, 2005, 65-81.
- MECKING Eric, *Het drama van 1918: Over de Spaanse griep en de zoektocht naar virus en vaccin*, Amsterdam: Mets & Schilt, 2006, 222.
- MIGNON Nicolas, "La grippe "espagnole" frappe la Belgique", 16.
- NYS Liesbet, DE SMAELE, Henk, TOLLEBEEK, JO e.a., "Een medisch object: veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek", in: Liesbet NYS, Henk DE SMAELE, Jo TOLLEBEEK e.a. (red.), *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen: Historische Uitgeverij, 2002, 10-20.
- PATTERSON K. David en Gerald F. PYLE, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", *Bulletin of the History of Medicine*, 65/1, 1991, 4-21.
- PHILLIPS Howard, "The recent wave of 'Spanish' flu historiography", *Social History of Medicine*, 27/4, 2014, 789-808.
- , "Influenza pandemic", *International Encyclopedia of the First World War*, s.a., < http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/influenza_pandemic >, 1-18.
- SERRIEN Pieter, *Oorlogsdagen. Overleven in bezet Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen: Uitgeverij Manteau, 2013, 495.
- SIMOENS Tom, "Summery", *PhD Dissertations Royal Military Academy*, < http://www.rma.ac.be/downloadables/Publications/Abstract_PhD_Tom_Simoens.pdf >, geraadpleegd op 20 december 2016.
- TAUBENBERGER Jeffery K. en David M. MORENS, "1918 Influenza: the mother of all pandemics", *Emerging Infectious Diseases*, 12/1, 2006, 15-22.
- VAN BERGEN Leo, *Zacht en eervol: Lijden en sterven in de Grote Oorlog 1914-1918*, Antwerpen: Manteau, 2014, 591.
- VANOUTRIVE Philip, *De allerlaatste getuigen van WOI*, Tiel: Lannoo, 2011, 332.